

KRENKERUP HAVE INDTIL 1905

Af *Christian Jørgensen* †²²⁾

Fra forfatterens mange historiske notater (23), der slutter 1905, har godset ladet maskinskrive et uddrag, hvoraf nedenstående igen er et (fyldigt) uddrag og en bearbejdelse. Chr. Jørgensens notater er gjort over et langt tidsrum og er derfor ret uensartede, ligesom citeringsmåden varierer. Det har derfor været nærliggende at dele afhandlingen op i en tekst og et antal noter. Redaktionens forbindende bemærkninger er som i dette afsnit trykt med petit.

J.L.

De historiske efterretninger om Krenkerup (Hardenberg), som går tilbage til 1300-tallet, oplyser slet ikke noget om haven. Man ved således ikke af hvem eller hvornår den er anlagt. Ikke engang fra 1600-tallet vides stort set andet om den, end at her har været fast ansatte gartnere: Jørgen Byldt (1) og Peter Carstensen (3).

Det må dog antages, at her har været en have allerede i Gøyernes og Brahernes tid (14-1500-tallet). Ved skiftet 27. marts 1411 efter Axel Mogensen Gøye til hans enke Karine og sønnerne Oluf og Mogens nævnes Krenkerupgård med vandmølle, abildgård og skov. Besidderne fra den tid Eskild, Mogens og Albert Gøye byggede slottet og hørte til landets rigeste; de må vel derfor antages også at have skænket haven interesse. Denne antagelse bestyrkes ved, at den første af de nævnte besiddere og hans fader (Mogens Gøye den ældre) var ivrige klostervenner, og vel derfor kan antages at have været påvirket af klostrene i deres interesse for havevæsen.

Senere i perioden ejedes gården først af Palle Rosenkrantz, så af familien Skeel. Fra dennes tid kendes birketingsbog-notater om hegnsmuren omkring urtehaven og gærdet omkring frugthaven og lysthaven (2).

1700-1774

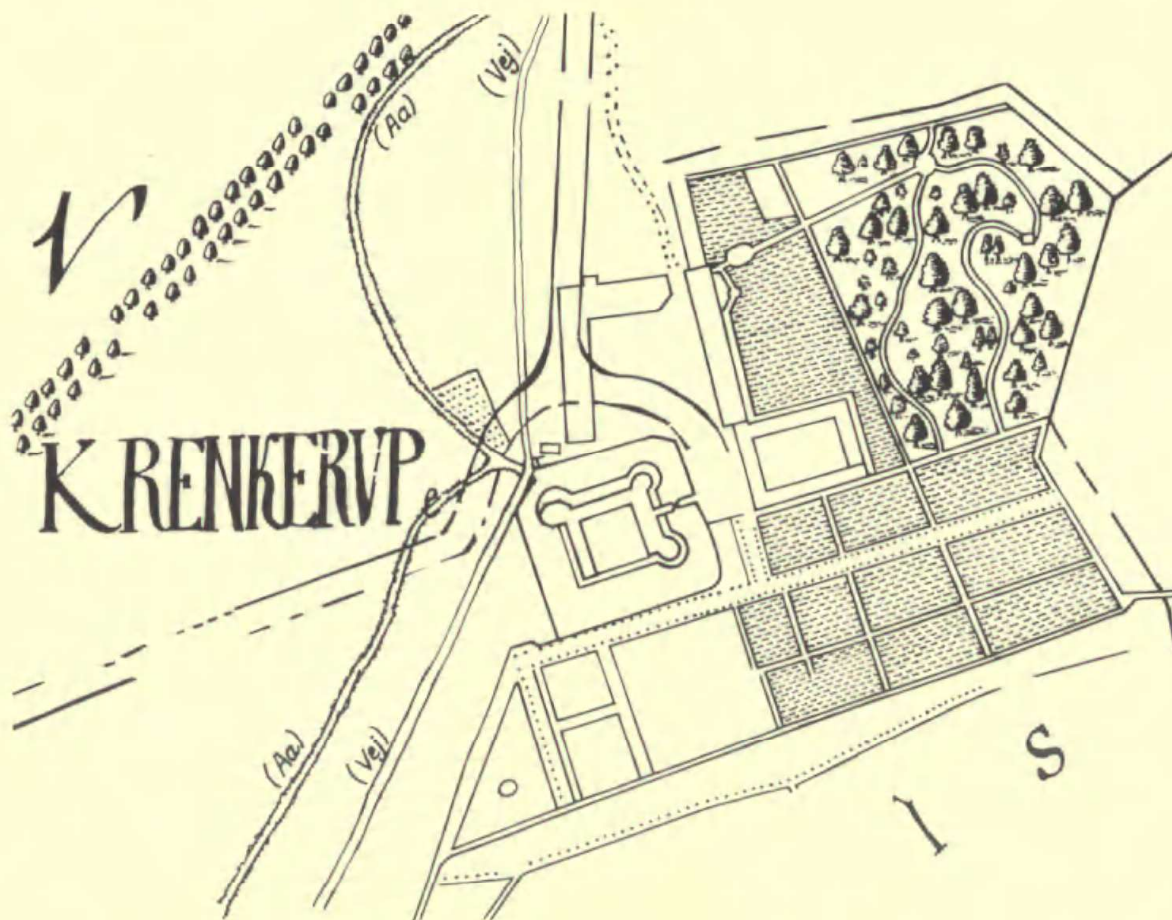
Greverne Christian Ditlev Reventlow, Conrad Ditlev Reventlow, Christian Ditlev Reventlow jun. og komtesse Christiane Juliane Frederikke Reventlow.

Gartnere: Ca. 1700-1710 Wilhelm Vogelsang (6), 1710-1720 Heinrich Heuser (9), Peiter Carstensen (8), Niels Amitzbøl (11) og ca. 1738 Rothschild (10).

Om den ældgamle lokale biskoppelige bestemmelse fra 1442 "Lollands Vilkår", der senere blev landsdækkende, særlig gennem Christian V's Danske Lov's paragraf vedrørende anlæggelse af "humlekuler" og plantning af "æble- og pæreymper", fik Krenkerup-godsets bønder en påmindelse i 1702. Hvorvidt den virkede efter sin hensigt, melder historien intet om (5).

I retssager træffes navne på gartnere, som har tjent på Krenkerup. En sådan større retssag fra 1720, hvor 13 havefolk er tilkaldt for at vidne mod gartner Heuser giver meget interessante og ret fyldige oplysninger om haven og dens forhold på den tid. Blandt andet oplyses, at den nuværende smukke lindeallé er plantet omkring 1700 (4) (Benedicte Margrethe Brockdorff) og at der dyrkedes adskillige grønsager og krydderurter, samt at den gamle gartnerbolig inden for haveporten til venstre kaldtes det lange nye hus (9).

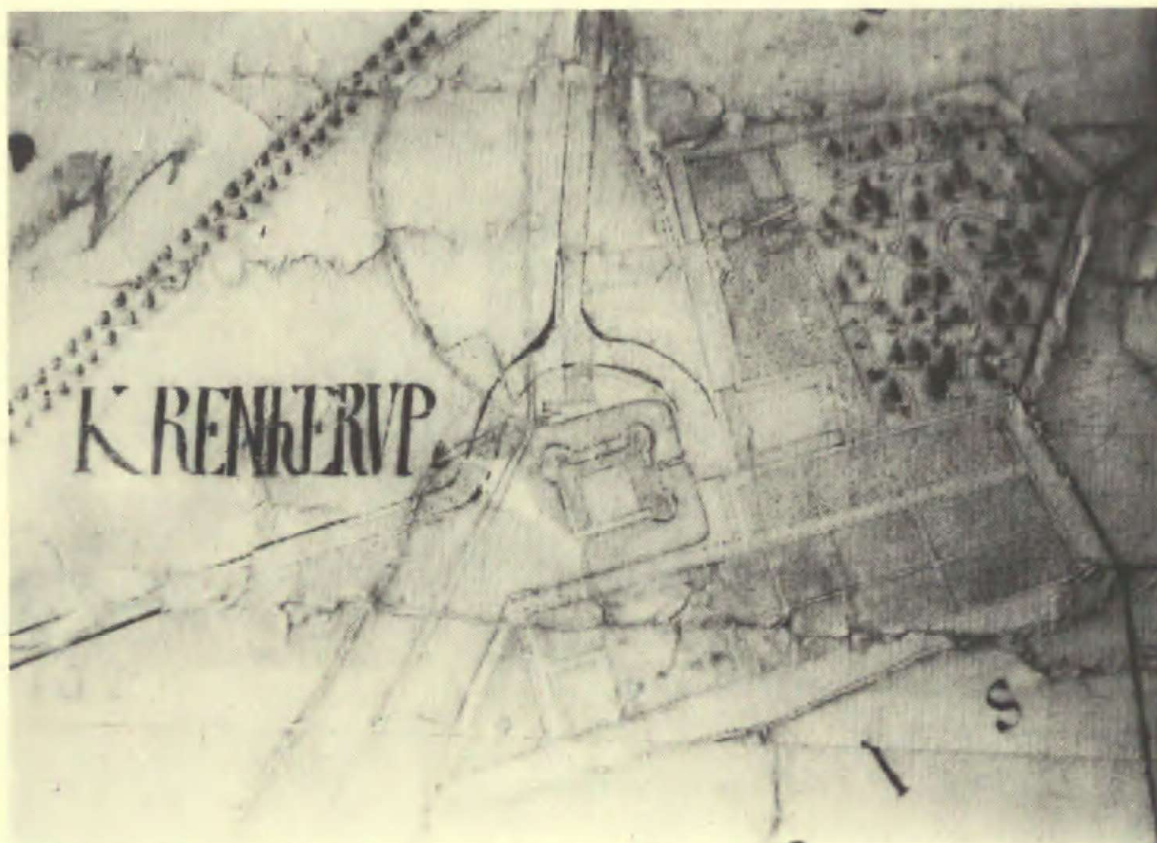
Når undtages en ret interessant synsforretning over haven fra 1774, har jeg for de næste halvhundrede år ikke kunnet finde nogen som helst oplysninger om haven.

Udsnit af kortskitse over Krenkerups jorder. Det viser havens udstrækning og udformning i 1777 i forhold til slottet og avlsgården. Rentegning ved Børge Steiner

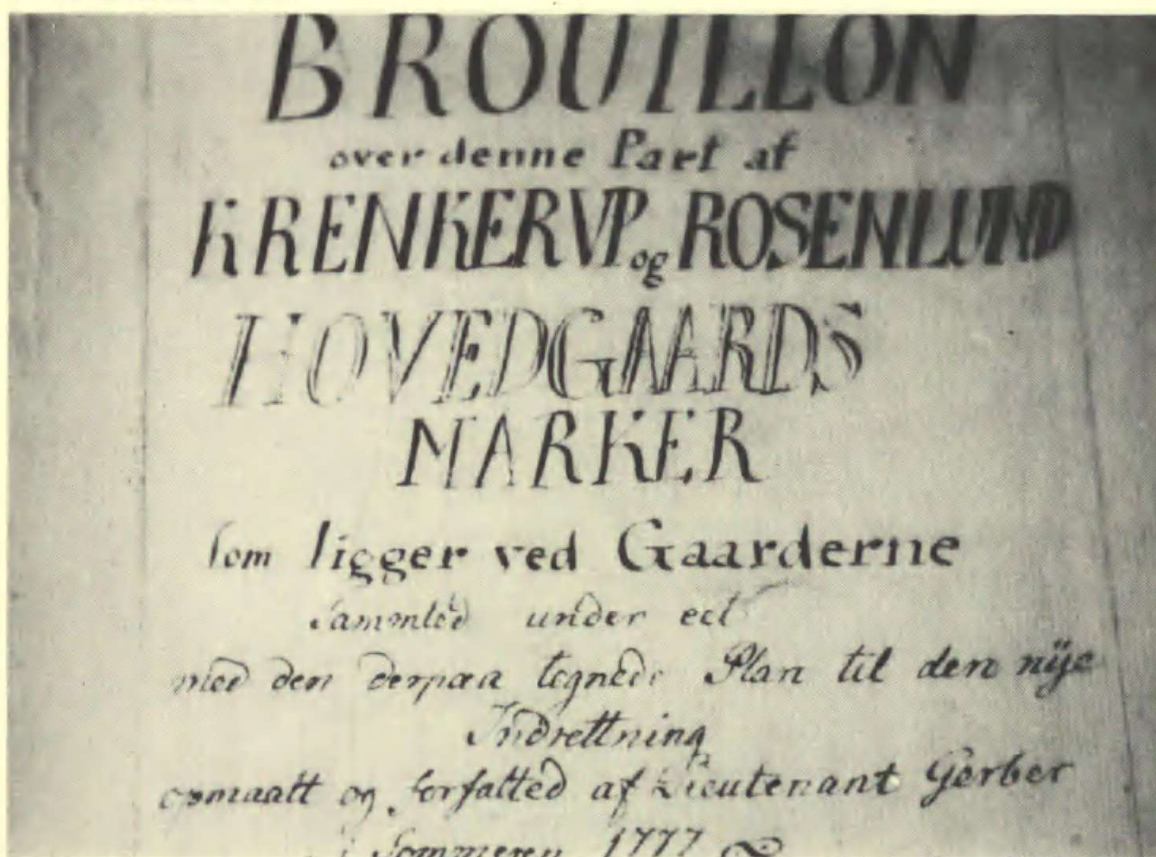
Krenkerup have, som vi kender den af et gammelt kort fra 1777 (nu ophængt på godskontoret) lå syd og øst for slottet, omfattende hele den nuværende gårdsplads hvoromkring avlsgårdens bygninger ligger. Denne have var i hele sin udstrækning i syd, øst og nord omgivet af en bred jordvold, udefra beskyttet af en ret dyb grøft, og vistnok forsynet med skråtliggende stakit eller gærde. Jordvolden var i hele sin længde beplantet med 2 rækker blandede løvtræer Eg, Bøg, Lind, Ask, Navr etc. Rækkerne var plantet så langt fra hinanden, at der imellem dem var en spadservej. Af disse træer er endnu i 1905 en del tilbage. Navnlig findes 15 gamle kæmpemæssige Ege, der sikkert har levet over 500 år og således gør det sandsynligt, at Krenkerup have er mindst lige så gammel. Af jordvolden og grøften findes ligeledes endnu (1905) en del tilbage.

Det omtalte gamle kort er af stor interesse. Foruden slottet, haven og avlsgården ses deraf hvorledes Krenkerup og Rosenlunds marker og veje har ligget i slutningen af 1700-tallet.

Detallfotografi af det store kort fra 1777, hvorefter fig. 1 er tegnet, med visse tolkninger. Senere tilføjelser på kortet viser bl.a. et forslag til et nyt vejforløb tildels hen over en vinkelfløj af den gamle avlsgård. Denne tvedelte vej, der ligesom skræver over slottet, er aldrig udført. Af de indtegnede træer eksisterer hestekastanierne i den skråt over øvre venstre hjørne forløbende allé, ligesom det meste af lindealléen, her kun angivet ved en dobbeltrække af prikker fra øst til vest syd for slottet. Den har været tegnet ubrudt, men slid på kortet har ligesom slået en åbning, om end ikke så bred som den faktisk er i haven i dag

Formodningen om, at der har været en vej fra Kartoffe til Radsted igennem Krenkerup have og avlsgård har i henhold til dette kort slet ikke noget på sig. Kortet viser, at der dengang ikke har ført nogen vej fra Kartoffe op til haven eller været nogen bro over den å, som mod syd danner grænsen for denne. Avlsgården lå dengang hvor der nu er ridebane nord for slottet og havde indkørsel fra nord igennem en port, som strengt lukkedes hver aften (7). Derimod er der sandsynlighed for, at der fra den gamle Radstedvej ved Jordbrohuset har været en vej over markerne til Rykkerup-Kartofte, ligeledes at der fra Krenkerup førte en vej over til skovriderhuset "Det røde Hus", hvor den mundede ud i den gamle vej fra Saksjøbing til Nysted, der dengang gik tværs over Teglmærken.

1774-1793

Fyrst Carl August Hardenberg Reventlow og hans fraskilte grevinde Christiane Juliane Frederikke Reventlow.

Gartner: Michaelsen (13).

Fyrsten overtog ved sit giftermål med komtesse C. J. F. Reventlow bestyrelsen af Krenkerup 1774 og fortsatte dermed til 1788. Han var en meget dygtig mand, derom vidner de mange nyttige forandringer og forbedringer han iværksatte på godset. Haven må vel derfor antages også at have nydt godt af hans virksomhed. Man ved at her på den tid blev ansat en gartner, og at haven i flere år forud havde været uden fast ansat gartner. Fyrst Hardenberg lod optage kort over Krenkerup

og Rosenlund med tilhørende marker, veje etc. Det viser os, som ovenfor anført, bl.a. haven med alle dens kvarterer, rabatter og lyst-anlæg.

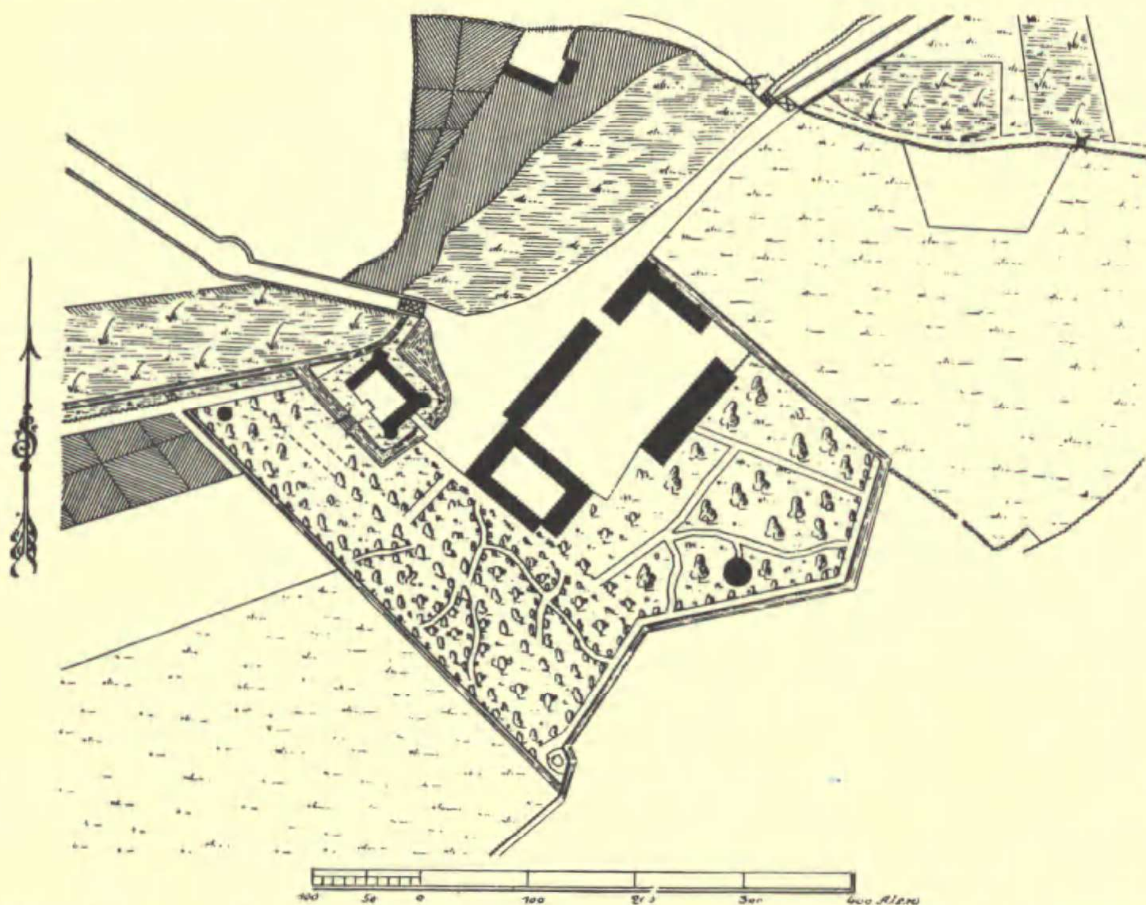
Det er ligeledes af ikke ringe interesse, at tingbogen for 1776, 18. november blandt andet indeholder en synsforretning over Krenkerup have (12).

1793-1840

Baron, fra 1815 lensgreve Christian Carl August Hardenberg Reventlow.

Gartnere: Zeppelin 1830, Lipke 1839-40.

Heller ikke fra denne periode vides ret meget om haven. Omtrent halvdelen af dette tidsrum optages til dels af byggeri på slottet, avls-gårdens flytning, anlæg af veje, opførelse af familiehuse, udskiftning af bøndergodset, ejendomshandler etc. Haven har muligvis under al denne virksomhed måttet skøtte sig selv. Dog må udgravningerne af søerne vest og nord for slottet, opførelsen af slotsbroerne, godsforvalterboligen med tilhørende anlæg og beplantninger regnes til havens forbedring. Vandforsyningen til de omtalte søer må have været afhængig af åen ved Krenkerup (14).

Krenkerup have ca. 1800, før de store udvidelser. Om det runde lysthus i østlige del af haven foreligger ingen oplysninger. Efter Danske Herregaarde ved 1920

I selve haven foretages vistnok i sidste halvdel af denne periode nogle forbedringer, som blev af ret gennemgribende betydning for havens senere udvidelse. Et stykke af lindealleen syd for slottet borttages, og vistnok samtidig lindealleerne mod nord og syd (se kort 1777). Havens gamle grænsevold syd for slottet borttages ligeledes på denne tid. En frugthave må også være plantet; thi i første halvdel af 1800-tallet har her efter gamle havefolks sigende været avlet så megen frugt, at den måtte kules i jorden, som kartofler.

Excellencen benyttede i nogle år en landskabsgartner til at anlægge og beplante terrainet omkring de udgravede søer, ridebanen, godsforvalterboligen etc. og i det hele taget til at forskønne slottets omgivelser. Denne mand der tillige var kunstkender har udført sit hverv på en så udmærket måde, at de omhandlede anlæg landskabeligt set beundres den dag i dag. Særlig søernes kurver er fint lagt. I 1889 under et besøg her på Hardenberg, udtalte den berømte engelske landskabsgartner Mr. Millner sig anerkendende om disse anlæg.

1840-1867

Lensgrevinde Ida Augusta Holck Hardenberg Reventlow, gift 1815 med grev Harald Holck, 1841 med baron C.L.J.A. Dortmund Gersdorff (15), 1855 med grev Simon d'Almaforte.

Gartnere: Brinkert (15), Jensen (17), Krüger (16), Schwartz (19), Harries (20), Løwe (21).

Ejerskiftet i 1840 medførte ikke bedre forhold for haven. Besidderinden tog for længere tid ophold i udlandet, og kun et par sommermåneder tilbragtes på Hardenberg, hvilket altid er et uheldigt forhold for en have.

Hendes giftermål med grev Gersdorff skaffede imidlertid haven en opgangsperiode, vel den bedste den indtil da havde haft. Grev Gersdorff var en meget ivrig haveven, der ikke skyede hverken personligt arbejde eller udgifter, når det gjaldt haven. Han benyttede i nogle år en landskabsgartner (16), som omdannede og udvidede haven (se kort 1877). På sine rejser i udlandet besøgte greven flere større planteskoler, hvor han gjorde rigelige indkøb af træer, buske og blomsterplanter. Fra den tid skriver sig de ikke få smukke trægrupper og fritstående eksemplarer af sjældne Ege, Ahorn, Ask, Blodbøg, Elm, Lind, Ene, Taks, Thuja, Ædelgran, Gran etc., som endnu (1905) danner havens ældre træbestand.

Men desværre: Grev Gersdorff's tidlige død (1846, kun 37 år gammel, et monument over ham rejstes i haven fire år efter hans død (18)) standsede for lang tid al videre forskønnelse af haven, som tværtimod gik en trang tid i møde, i hvilken sikkert mange planter og dele af anlægget er gået til grunde. Plænerne blev pløjet og benyttet til Kartofler, korn etc. På den måde hengik de næste 13 år i stadig tilbagegang. Men omkring 1859 besluttedes det, at haven skulle drives tidssvarende. 1863 opførtes det større blomsterhus, for sin tid et af landets største

og smukkeste, hvortil en værdifuld plantesamling blev anskaffet. Dette hus er så fortrinligt bygget, og af så udmærkede materialer, at det til dato (1905) efter 42 års forløb kun har behøvet reparation af fodremmen på midterpartiet (orangehuset) og en ny varmtvandskedel.

Haven bestyredes i disse år af intelligente, dygtige gartnere. Men desværre var forholdene for haven alligevel ikke gode. Lensgrevinden opholdt sig for det meste i udlandet, og godsforvalteren modarbejdede gartneren på alle måder. Harries forlod da også sin tjeneste efter 2 års forløb, og hans eftermand E. Løwe gik det ikke bedre, men han blev dog i 9 år, hvoraf de 5 år i lensgreve R. Holck's tjeneste.

1867-1885

Lensgreve R. C. L. A. Holck Hardenberg Reventlow.

Gartnere: E. Løwe (21), Chr. Jørgensen (22).

Da grev Holck jun. efter moderens død (31. december 1866) overtog grevskabet, var haven, som foran bemærket, under sin daværende dygtige bestyrer allerede i god fremgang. Men det var dog først i grev Holck's tid, at den fik sin egentlige store opgangsperiode, absolut den største den har haft. Udgravninger, byggerier, anlæg og beplantninger iværksattes i stor målestok, og fortsattes lige til grevens pludselige død i 1885.

En planlagt, og nogle dage før grevens død approberet udvidelse af blomsterhuset, dampindlæg, vandværk, springvand etc. kom ikke til udførelse.

Tæppebede på dosseringen syd for slottet og den sydlige voldgrav. Fot. ca. 1903

Ekstraordinært anvendte grev Holck over 200.000 kr. på haven. Men af ikke mindre betydning for haven var grevens og grevindens store ordenssans, som sporedes overalt både ude og inde. Alt måtte og skulle være på plads og i orden. Alle lige fra bestyreren og lugekonen følte ansvar for at intet forsømtes.

Til den daglige drift, vedligeholdelse, arbejdskraft etc. anvendtes da også årligt over 20.000 kr.

1885 - 1905

Lensgrevinde L. C. A. A. H. G. W. Haugwitz Hardenberg Reventlow født prinsesse Lucie Schönaich Carolath.

Gartner: Chr. Jørgensen.

Grev Holck's død følte som et tab for haven, men blev det kun for så vidt som haven ikke fik det vandværk og springvand som var planlagt. Men alle bekymringer for, at haven igen skulle få en tilbagegangsperiode, viste sig snart ubegrundede. Alt forblev som det hidtil havde været.

Det nye herskab interesserede sig varmt for haven og satte en ære i, at den blev holdt på samme høje stude, som i grev Holck's tid. Medens i Durchlaughtens (prinsessens, grevinde Lucies) tid flere større herregårdshaver landet over indskrænkedes på grund af tidernes høje arbejdspriser, fortsattes driften af Hardenberg have uden indskrænkninger af nogen slags.

Det i 1863 opførte og i ca. 1975 nedrevne drivhus (blomsterhus kaldt). Fot. ca. 1930

Efter ildebranden i 1890, som ødelagde drivhusene og flere andre af havens bygninger, drivbænke og meget materiel, blev det hele genopført, endda med mange forbedringer.

I denne periode ofredes også store beløb på anskaffelse af sjældnere træer, buske og blomsterplanter, særlig nåletræer og Ege, hvoraf samlingerne tæller henholdsvis 130 og 25 arter og afarter.

I 1903 blev en vej anlagt i Lillemark fra køkkenhaven til Kartoffeporten (Grevinde Fredines Vej); den blev senere cykelsti, som i 1948 nedlagdes. I 1904 blev skrånningen, den såkaldte dossering syd for slottet (havesiden) omdannet, 50 læs kampesten som stod midt på skrånningen, oprindelig i højde med vejen, fjernedes. Kanalen har altså tidligere været dobbelt så bred og har været stensat. Derefter blev der anlagt tæppebede på begge sider af broen. Tegningen til bedene stammede fra et tysk badested (grevinde Fredine). Desværre fik grevinden aldrig disse bede at se, idet hun døde den 23. august 1904.

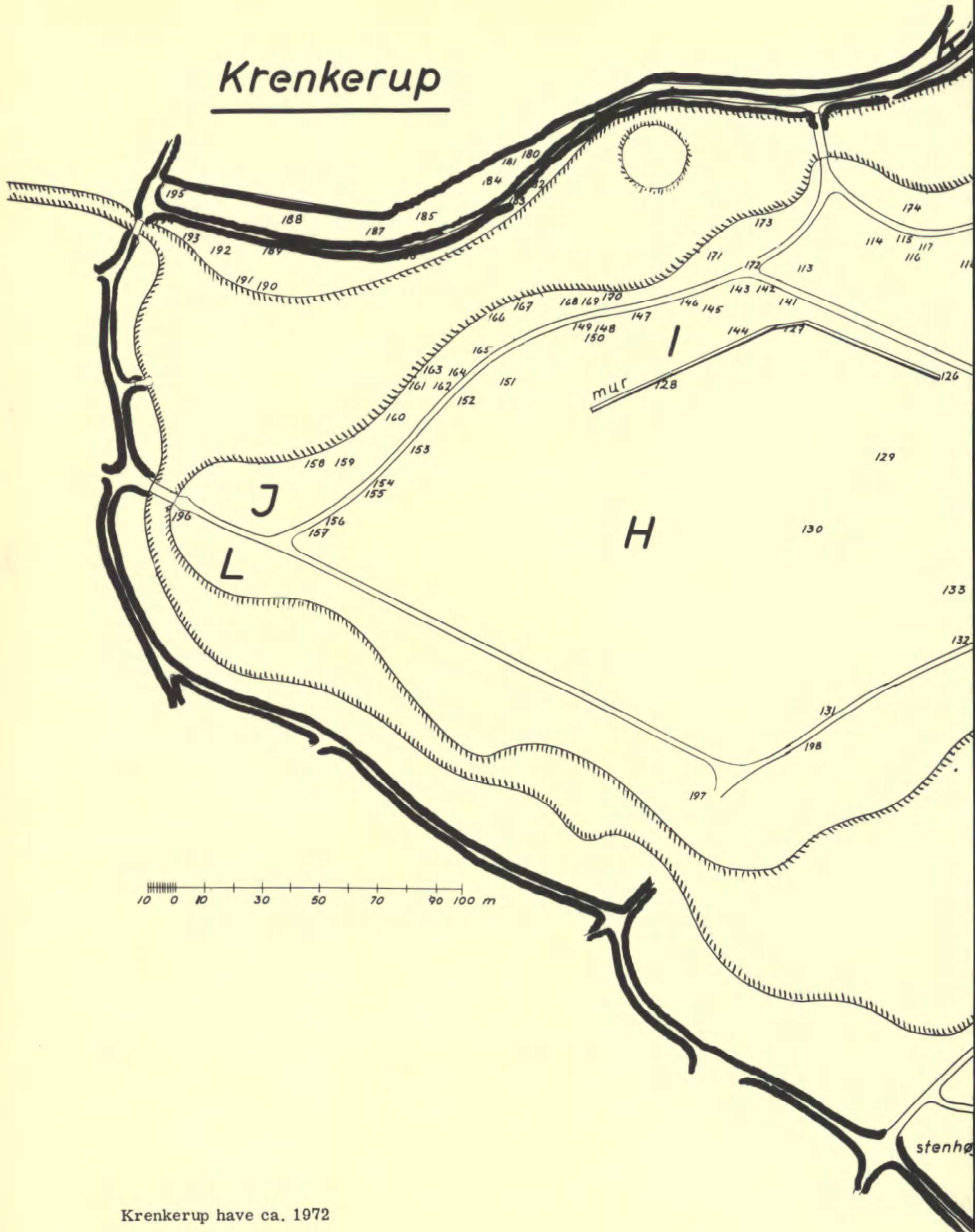
I 1905 blev et fasaneri indrettet på Haveengen. Dette anlæg bliver utvivlsomt til skade for haven. Det hele var bestemt før det kom til min kundskab.

Fra 1872 til 1905 beskæftigede Krenkerup have 75 medhjælpere og elever. Heraf opnåede 6 herregårdsgartnerplads.

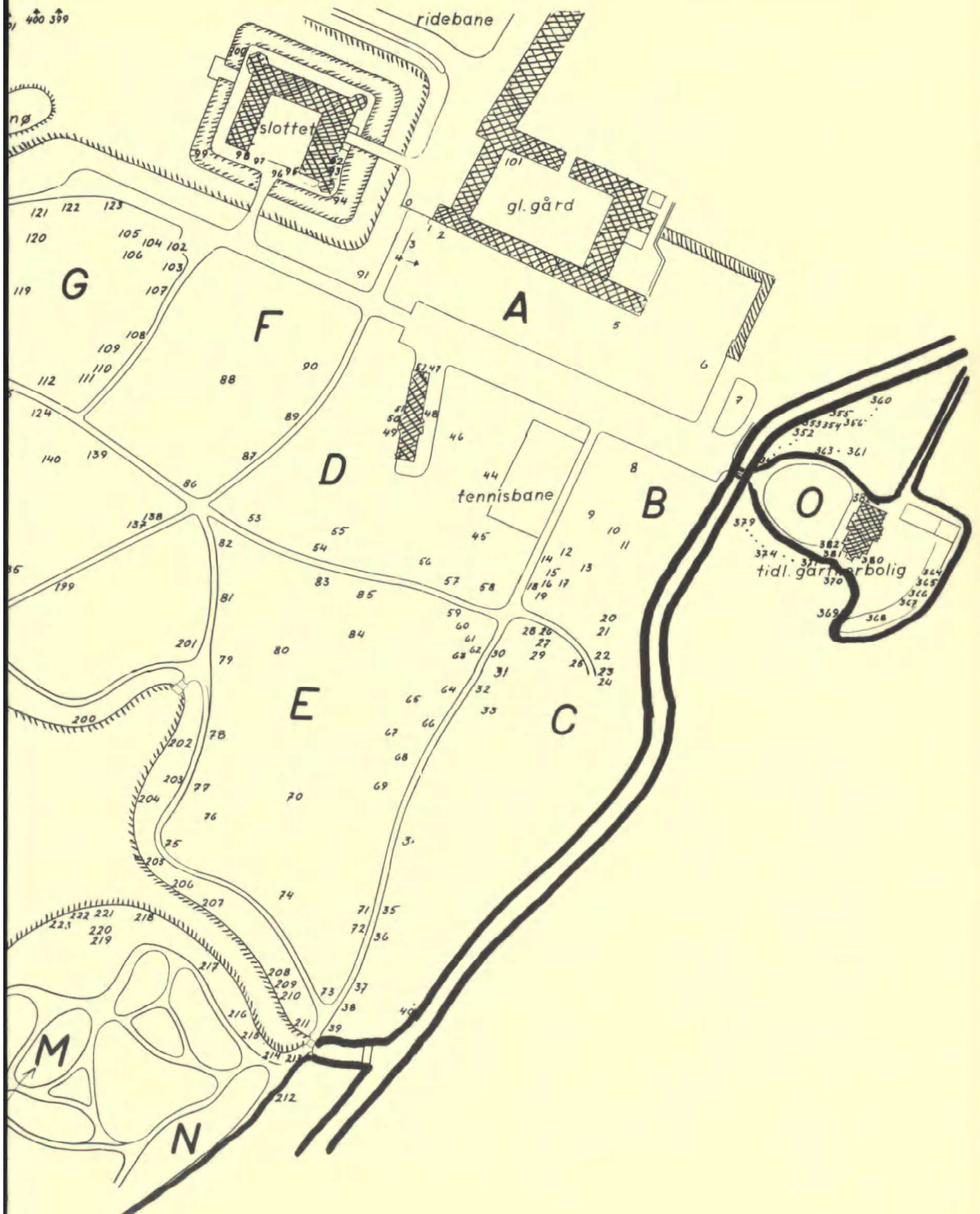
Noter

1. Birketingsbog 22. oktober 1666: "Ærlige, velagtede Mand Jørgen Byldt, Giærtner paa Krenkerup" kaldes andre steder i birketingsbøgerne, f.eks. 17. februar 1673 og 27. maj 1678, urtegårdsmand.
2. Birketingsbog 6. juni 1670: Murermester Michaelsen, Sakskøbing, tiltalt for slet arbejde - mur omkring urtehaven ved Krenkerup.
9. februar 1674: Krenkerups og Rosenlunds bønder påbydes at lukke deres gærder omkring Krenkerup frugt- og lysthave. Der skelnes altså mellem urte-, frugt- og lysthave.
10. august 1674: Urtehavegærderne er så dårligt vedligeholdt at gårdens køer går ind i frugthaven over de ødelagte gærder. De 4 gårdgangsmænd skal påse dette. Gartnerne har altså ikke skullet sørge for gærderne.
3. Birketingsbog 12. januar 1693 nævner gartner Carstensen sen. i en trættesag.
4. 1700: Lindealleen. I henhold til vidneudsagn 11. november 1721, hvor følgende passus "Lindene paa den brede Gang" forekommer, har gartner Heusers forgænger Vilhelm Vogelsang plantet Lindene. Og da gartner Heuser mod hvem retssagen føres, har tjent på Krenkerup i 9 1/2 år, må gartner Vogelsang antagelig have tjent på Krenkerup i begyndelsen af 1700-tallet (han optrådte som vidne den 3. september 1708) og kan således have plantet alleen engang i tidsrummet 1700-1710.
Alleens midterste del (udfor slottet) var ikke ryddet i 1777, hvilket ses af det gamle kort. I henhold til mundtlig meddelelse (smed G. Rasmussen, Sakskøbing, hvis fader i 9 år fra 1839 arbejdede hos smed Balk i Radsted) er alleen ud for slottet ikke ryddet før 1839-40.
Januar 1844: Lindealleen topstynes, i alt 26 træer (godsregnskabet).
Den østlige del af alleen har nu (1905) 23 træer i hver række, heraf er halvdelen ikke så kraftige som resten. Begge rækker havde 4 tomme pladser, som blev udfyldt i april 1905; 6 af de mindre kraftige ældre træer i søndre række er vistnok *Tilia cordata*. Den vestre del af alleen har kun 8 træer, hvoraf kun et er mindre kraftigt. I denne allé er 5 ledige pladser. Træerne og begge alleerne er 2 gange blevet topstynet; store ubeskyttede sår har efterhånden ædt sig ind i træerne og dannet huller, som vinteren igennem står fulde af regnvand, til stor skade for træerne navnlig i

Krenkerup

Krenkerup have ca. 1972

streng frost. Men trods disse skavanker og trods 200 års alderen er alleen endnu kraftig og ualmindelig smuk, bemærket af alle, som ser den. Den har ikke et eneste skævt træ.

5. 20. marts 1702: Ridefoged Mads Liem lod i dag på herskabets vegne bekendtgøre, at alle Krenkerups, Rosenlunds og Nørregårds bønder skal efter kgl. majestæts lov, imedens han har rum dertil og lejlighed er, plante i det mindste 5 humlekuler, 3 ymper Æbler, Pærer eller andre gode træer og dertil videre plante 10 Pile, såfremt de ikke vil have forbrudt hver 1/2 lod sølv; og hvor der ikke er rum ved gården skal de sætte dem langs gærderne. I lige måde skal hver bonde som ejer gård og dertil tjenlig jord så en skæppe hampefrø, og den som besidder halvgård 1/2 skæppe, såfremt de ikke efter loven vil tiltales og straffes som modvillige og ulydige tjenere.
6. 3. september 1708: Gartner Vilhelm Vogelsang som vidne.
7. Birketingsbog 29. juni 1711: Retssag fordi en kusk er rømmet fra gården.
8. Birketingsbog 12. maj 1712: Peiter Carstensen, urtegårdsmand, Radsted, gældssag. 16. december 1722 vidner samme mod en ridefoged.
9. Notat i birketingsbog af 11. november 1720: Heinrich Heuser, i 9 1/2 år gartner på Krenkerup, er uberettiget bortvist fra sin tjeneste af ridefogeden, der for at besmykke sin sag stævnedede gartner Heuser for retten. 13 havefolk vidner alle i gartnerens favør. Ridefogeden ondskabsfuld, forhæler sagen. Maj 1721 dømtes ridefogeden til at betale gartner Heusers løn, erstatning for spot etc. og omkostninger i alt 126 rdl. 3 år senere 21. februar 1724 dømtes samme ridefoged til at betale underbalance til herskabet ca. 2000 rdl. og ca. 3600 tdr. korn.
Vidner i gartner Heusers sag oplyser, at haven har haft 13 hoveripligtige arbejdere, at Heuser har anlagt haven, at den før hans tid lå hen som en skov, som et vildnis, et morads etc., at Hardenberg haves mangeårige stolthed, den smukke lindeallé er plantet af gartner Vilhelm Vogelsang ca. 1700, at man har hentet urter til herskabet i Nykøbing og andre steder, at gartneren ikke har tilvendt sig af havens produkter, heller ikke taget penge til befrielse for hoveriarbejde.
Endvidere at gartner Heuser ikke har forsømt nogen tid eller time i sin tjeneste, at han har podet så mange stammer hvert år, som han kunne overkomme, og podet i grene på gamle træer, og gjort sin yderste flid, at her dyrkedes Asparges, Jordbær, Hvidkål, Rødkål, Kålrabi, Rødbeder, Rødløg, Sukkerærter, Radis, Selleri, Porrer, sommervækster, vandplanter, Hjertensfryd, Krusemynte, Kamille, Lavendel, Rosmarin, Laurbærtræer m.m., at her var nye alleer og store, gamle alleer eller hække; at der lå 8 kvadratmeter omkring det store lysthus, at der var plantet buskads omkring havehuset, at Heuser har tigget podekviste og træer af urtegårdsmændene på Søholt, Knuthenborg og Berritsgård. Gartner Heuser blev alligevel afskediget, men fik senere tjeneste på Bramslykke.
10. Birketingsprotokol 1738: Gartner Rothschild vidner, at murermester Schubart og hustru i Vandmøllehuset har brugt fornærmelige ord om fuldmægtig Thomas Dall, Krenkerup, murermester Schubart var fordrukken og forsømte sit arbejde. Han var også vred på præsten i Radsted. Radsted præstegård og Saks Købing vinhuse fordærver ridefogederne på Krenkerup, siger Schubart.
11. 8. december 1752: Gartnermester Niels Amitzbøl vidner for ridefogeden Wiinberg; endvidere svarer han på spørgsmålet om madam Wiborg (præstefrue i Radsted) 7. januar 1749 dansede efter musik - "jo, jeg har selv danset med hende til Skovride-rens Bryllup".
Skovrideren var Cal Schwaback, søn af Krenkerups mangeårige skovrider Hans Jørgensen Schwaback.
12. 18. november 1776: Synsforretning. Det meddeles at haven ligger sønden og østen for borggården, og da ingen gartner i en del år har boet på gården, eller stået i stadig tjeneste, så er den alene i brugbar stand som køkkenhave.

I haven er der ellers nogle spadseregange, dels af Linde, dels af vilde Kastanier (Hestekastanie), nogle af Hassel og andre træer, samt nogle hække. Så den må være blevet vedligeholdt og ikke forringet siden komtessens faders tid. I haven er ellers ingen betydningsfulde frugttræer hverken i henseende til stor bæreevne eller som rarieteter. Men der er to lysthuse. Et lysthus opbygget af brædder og forsynet med vinduer, kaldes Havehuset. Et andet lysthus er grundmuret med kælder og væ-

relser med vinduer. Begge disse lysthuse er i brugelig stand, vedligeholdte, men behøver dog reparation.

13. Birketingsbog 22. januar 1781: Gartner Michaelsen i en trættesag for forstinspektør Brüel.

14. Vandløb nr. 49 Hardenberg å. Dette vandløb har fra gammel tid spillet en vis rolle i Hardenbergs historie. I gårdens ældste dokumenter nævnes således altid vandmøllen og fiskevandet. Af flere retssager ses, at der har været holdt hævd over fiskerettigheden. 3. april 1734 tiltales en mand for at have ladet sig se med båd og fiskevod i den strøm, som går fra Krenkerup søer til Saks København. Men for havens vedkommende er det dog i helt andre retninger at vandløbet har haft betydning. Det har nemlig gjort det muligt ved udgravninger og ved opfyldning med den opgravede jord at skaffe haven sine landskabeligt set meget værdifulde vandarealer, uden hvilke havens oprindelig lavtliggende til dels moseagtige terrain ikke kunne være blevet omdannet til det, det efterhånden er blevet. Man har derfor med betydelige bekostninger søgt at bevare et par af dets sideløb. Hovedløbet, der er offentligt, måtte på grund af udgravningerne allerede i 1798 gives et nyt leje, nemlig langs den ældste havs grænsevold. Og igen i 1843 måtte det flyttes til Lillemark, langs Haveskoven, hvor det endnu ligger. Denne sidste forandring skyldtes havens udvidelse og omlægning.

I 1872 blev vandløbet i henhold til en Overlandvæsenskommissions beslutning uddybet og reguleret. Dette arbejde påførte grevskabet flere ulemper, bekostninger og processer.

Nordre og vestre sø. Det er mig fortalt af gamle folk på egnen, at disse søer blev udgravet 1798, vel altså en del af de mange forandringer excellensen foretog i terrænet omkring slottet, avlsgårdens flytning, vejanlæg, brobygning, ridebanen etc.

I Grev Holck's tid 1867-1885 arbejdede 4 mand ved sørensningen fra maj-november hvert år, hver to mand på en såkaldt "flåde".

15. Grev Gersdorff's anlæg. 1841-1842: gartner Brinkert. Handelsgartner Batzke, København leveret havevækster for 230 rdl., handelsgartner Kratz, København leveret for 26 rdl. 8 mark. Fragt 25 rdl. 4 mark 8 sk. 1842-1843 fragt af planter fra Kiel 71 rdl. 3 mark.

Havens midterparti til den gamle Eg, frugthavens omgivelser og dele af den gamle have - er anlagt i årene 1840-1846 af grev Gersdorff og landskabsgartner Krüger. Greven, der var en lidenskabelig haveven, har vel nok været den ledende, men her fortæltes dog, at greven omfavnede og takkede Krüger for hans arbejde.

Dette anlægs betydning for Hardenberg have har da også været ret indgribende, idet det har været grundlæggende for de senere tilkomne langt større anlæg. Men træplantningens betydning er dog langt større, idet havens ældre træbestand af ikke almindelige træer fra den tid, både i antal og kvalitet for lange tider vil karakterisere haven. Både løvtræer og nåletræer er repræsenterede med flere arter og i eksemplarer, der ville være en pryd for enhver park. Det må beklages, at man slet ingen optegnelser har om anlægningen og beplantningen af dette anlæg. Heller ikke om dets skæbne i de påfølgende år ved man andet, end at det har været overladt til sig selv, så der sikkert er gået en del værdifulde træer tabt. Men lignende forhold kendes jo fra mange andre steder. Den ene besidder ofrer kapitaler på havens forskønnelse, anlæg og beplantning, medens eftermanden af mangel på interesse, - eller af andre grunde vanrøgter den, derfor har vi her i landet så forholdsvis få ældre arboreter. Forhåbentlig må Hardenberg have nå til at kunne nævnes blandt de steder, der har fredet sine sjældne træer.

16. 1842. Landskabsgartner Krüger har som ovenfor omtalt, anlagt en del af haven. Hvornår han begyndte dette anlæg vides ikke, men grevens død (1846) har selvfølgelig standset dette arbejde. Krüger boede en del år i Nysted.

Jordebogen 1842-1843

Dynd af søen	42 rdl.	4 m.	8 sk.
Nye å	285 -	4 -	9 -
Gamle å	115 -	1 -	0 -
Stenkiste nye å	6 -	4 -	8 -
Brædder	64 -	0 -	0 -

Hollænder Ohld 13 frugttræer	8 -	4 -	0 -
Stenbro i æblekælder	10 -	4 -	0 -
Frugt af træer fra Kiel	48 -	0 -	0 -
Kørsel af træer	23 -	3 -	0 -
Humlehaven	33 -	2 -	8 -
Varer til haven og brændevin til folkene	51 -	3 -	8 -
Garmesterarbejde og kørsel	29 -	6 -	18 -

Jordebogen 1843-1844

Gartner Jensen løn maj 1844	60 rdl.	0 m.	0 sk. (for 2 måneder?)
Indtægt	15 -	5 -	0 -
Sørensning	217 -	0 -	2 -
Dyndkørsel	97 -	0 -	0 -
Humlehaven	136 -	5 -	0 -
Spidsmarken opgravet	52 -	3 -	8 -
Arbejds løn	989 -	5 -	14 -
Lindealleen topstynet, 26 træer	3 -	1 -	8 -
1 td. rajgræs	1 -	0 -	0 -
Åen bag Hardenberg	71 -	0 -	0 -
58 læs gærdsel til haven	beløbet ikke anført		

Jordebogen 1844-1845

Rydde- og gravearbejde i Haveskoven mose og eng	57 rdl.	3 m.	11 sk.
Gartner Krüger løn for 1 år	400 -	0 -	0 -
Gartner Jensen løn og kostpenge	25 -	0 -	0 -
Plantekørsel	19 -	2 -	0 -
Broen ved slottet repareret	20 -	7 -	0 -
Åen ved Holmemark gravet	61 -	1 -	8 -
Haveskoven	11 -	3 -	9 -

Jordebogen 1845-1846

Gartner Olsen, København, frugttræer	35 rdl.	0 m.	8 sk.
Gartner Batzke, København, frugttræer	154 -	0 -	12 -

17. 1841: Gartner Jensen 1841-1859. Jeg ved kun meget lidt om hans virksomhed på Hardenberg, bortset fra at Jensen skal have været en dygtig køkkengartner og hans bænkekulturer og vin var nok også meget gode. Han kom herfra i utide, fordi han ikke mødte til afsked ved lensgrevindens afrejse til udlandet. Jensen og hans familie boede i mange år i Nykøbing og nød en lille pension herfra.

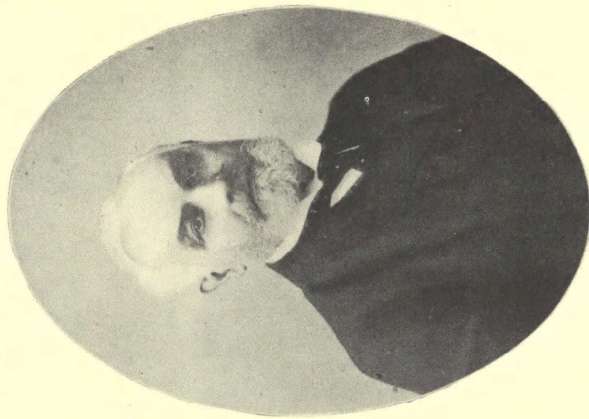
18. 1850: Monumentet til minde om grev Gersdorff's arbejde til havens forskønnelse, oprejst af hans enke lensgrevinde Ida Gersdorff H.R. 1850. Grev Gersdorff født 11. maj 1809, død 28. december 1846.

Sokkelstenen er hentet hertil i rå tilstand fra Vantore. Den bærer indskriften: "Hvad skønt vi her trindt om os flinde, det var hans Værk, det er hans Minde".

19. 1859-1861: Gartner Schwartz. Schwartz var efter sigende et godt menneske, men umulig som gartner; det var en ret almindelig mening at han slet ikke var gartner. Men hvorledes det end forholder sig, så anmodede lensgrevinden godsforvalter Dons om at tage sig af ham, da han var et dannet menneske.

20. 1861: Gartner H. Harries (1861-1863). I modsætning til sin forgænger var Harries en intelligent, dygtig gartner. Han korresponderede en del med lensgrevinden, som for det meste opholdt sig i udlandet, og opnåede på den måde adskilligt for haven, som dengang manglede omtrent alt. Men denne direkte henvendelse til lensgrevinden og hans selvstændige arbejde for haven umuliggjorde samarbejdet med godsforvalteren og førte til, at Harries forlod Hardenberg efter 2 års tjeneste. Han nedsatte sig som handelsegartner i Maribo. Før han kom til Hardenberg var han gartner på Engestofte.

21. 1869-72. Gartner E. Løwe var liksom sin forgænger både dygtig og levende interesseret i sit fag. Men også mellem ham og godsforvalteren var der et stærkt forhold, og Løwe måtte forlade sin plads i tidde. Megetrigende hertil var måske, at han af interesse for plantenyder skaffede sig midler til anskaffelse af dem ad uregelmeneret vej. Sig selv har han ikke beriget på den måde. Han blev afskediget, men modtog penge fra godset til sit underhold. Han døde sinssyg.

Christian Jørgensen

22. Christian Jørgensen. Født 1844 på Sorgenfri ved Kongens Lyngby. Lært gartneri sammesteds. Frivillig i felttoget 1864. På rejse i England og Skotland til juni 1869. Rejseundersøgtelse af enkedronning Carohne Amalie. Gartner på Søholt ved Maribo til 1872. Gartner på Krenkerup fra 1872 til 1923, død 1928. Se løvrgt Gartner-Tidende 15. august 1922.

23. Protokol ført af Chr. Jørgensen, videreført med få notater af gartnerne Chr. Poulsen (1923-43) og Svend Svendsen (1943-56), afsluttet 1955. Privateje.